

Проф. др Јован ЧАЂЕНОВИЋ*

МАРКО МИЉАНОВ И НАШЕ ВРИЈЕМЕ

Марко Миљанов (1883-1901) је врло актуелан писац, многе његове мисли, идеје, текстови и поступци кореспондирају са нашим временом, нарочито у периоду од 90-их година. Стварност његовога доба, иако временски и друштвено врло удаљена и различита, имала је великих сличности са савременим стањем и положајем нашега народа и државе. Истина, измијенио се наш народ и наши непријатељи, више Црногорци нијесу "најбољи Срби", до знатне промјене њихове свијести дошло је разграђивањем заједничке државе и народног јединства. У периоду социјализма рађено је на промјени националне свијести и осјећања народа средствима идеологије, пропаганде, школства. Званичан однос према српству био је знатно друкчији него у вријеме Марка Миљанова. Наши непријатељи више нијесу Турска и Аустрија, појавиле су се нове глобалне силе, са истока, затим са запада, лијеве па десне оријентације, које су биле против српског народа и државе, а које Марко Миљанов није могао наслутити. Опет су у наше вријеме формиране супарничке државе Црна Гора и Србија. Али, након распада Југославије враћају се старе идеје за које се борио и које је заступао Марко Миљанов.

Марко Миљанов је био ратник, хајдук, војсковођа, борио се за одбрану и проширење Црне Горе, за слободу и јединство српског народа. Био је политичар, књажева "десна рука" у изграђивању концепције црногорске политике, у вођењу ослободилачких акција и у односима Црне Горе према сјеверноалбанским племенима.

Марко Миљанов је био историчар, иако аматер, тачније познавалац традиције, приповједач о прошлости племена и народа, а нарочито српске историје. Његова историјска свијест и визија заснива се у првом реду на народним пјесмама и причама, на писаним историјама, на схватањима великих историјских личности, као што су Вук, Његош, владика Петар I, књаз Никола и др. Приликом сусрета са Марком на Цетињу (1893) историчар Љ.Ковачевић назвао га је "нашом живом историјом".

* Аутор је редовни професор Универзитета Црне Горе, у пензији, Подгорица.

У расправљању са замишљеним саговорником у једном спису, писац позива у помоћ историју као општи и неумитни суд народа и времена. Као што је историја била неумољив судија у прошлости, тако ће бити у будућности. Народ је изрекао оцјену улоге владара и великаша, од Немање, Душана и Лазара до Карађорђа и најновијег времена. Војвода се надао да ће савремени владари имати обзира према историји и да ће се одговорно и несебично односити према своме народу. Српска историја је међу великашима и владарима именовала хероје и издајнике, те оцјене је преузела поезија и свакоме дала своје мјесто. Дакле, писац опомиње савремене властодршце да ће народ и у будућности свакоме дати заслужено мјесто у традицији, причи и пјесми.

Пишчеве идеје засноване су претежно на патријархалном моралу, на братству и пријатељству са блиским заједницама, на српским средњовјековним и светосавским темељима, на сарадњи са истакнутим ствараоцима и борцима. Велики историјски узор Марка Миљанова били су Немања и Сава, цар Душан, Карађорђе, владика Петар I, Његош, књаз Данило, кнез Петар Карађорђевић и др. У својим списима писац спомиње велике личности из свјетске историје, као што су Солон, Давид, Гарибалди, и негативне: Нерон, Калигула, Бизмарк и др.

Послије напуштања службе, на медунском вису, у самоћи, војводи су опсиједале снажне покретачке мисли и идеје о билансу његовога живота, о положају његова племена и народа. Плашио се будућности да ће остати као званичне неистините верзије догађаја у којима је и он учествовао, бојао се да ће његово племе бити лажно приказано, да српски народ, који му је био највећа брига, неће имати вође и јединства, да ће се династије гложити "до судњег дана", да ће им јединство народа бити посљедња брига и да ће наш народ остати поробљен и разједињен.

Главни циљ борбе Марка Миљанова и његових другова био је уједињење српског народа. У таквој уједињеној држави он би радије био коњушар него у раздвојеној књаз или што више (4, 107). Чезнуо је за протјераним пријатељима, саборцима и сабесједницима - сердаром Јолем и војводом Пеком са којима је водио жељене и прижељкиване разговоре и подсећао се на раније. Њима је посветио спис *Писмо Пеку Павловићу* (ППП), који је касно пронађен као и неки други текстови мемоарске и политичке садржине.

Иако се у ППП често спомиње "пашапорац" (пасош) који му је симбол изгнанства из Црне Горе, колебао се да напусти завичај и да се настани у Србији. Није пристао да оде у избјеглиштво као његови пријатељи и другови. Хтио је да вјекује у Кучима, на Медуну, међу својима иако је међу њима било непријатеља и потказивача. На то што су књаз и неки из камариле понекад хтјели да га отјерају из земље, он каже: "Ми ћемо, кад не мogleмо више поднијет (књажеве поступке - Ј.Ч.) с нашијема пашапорцима у најближу пећину и планину која је Црне Горе, оклен ју можемо гледат и вазда јој готови бит ако би се прилика показала" (2, 328). Марко је хтио да одврати Пека Павловића да не емигрира из Црне Горе, па му пише: "Ово је за нас најљепша држава (Црна Гора - Ј.Ч.) од које ћемо се пофалит, а од друге нећемо, увијери се, нако отроват" (2, 328).

Био је у блиским, пријатељским односима са војводама Сочицом, Миљаном Вуковим, Шаком Петровићем и др. Трагове пријатељства са сваким од њих изразио је у својим списма: Сочици је написао са-држајно и патриотско писмо, Миљану Вукову посветио је надахнут посмртни говор у коме га поређује са Карађорђем јер је проширио територију племена Васојевића у нахији Шабанагића. Односима књаза Николе према њему посветио је предсмртни полемички спис у коме коментарише негативне књажеве поступке према њему (" све је друго ка што знаш, а књажева мржња према мени виша но знаш. Већ је стигла до највише мјере" (2, 334).

Идеја у Марковој глави на Медуни било је много, мисао је текла брзо, али је рука са пером била преспора и несигурна. Ту ситуацију за радним столом срочио је у стиховима:

"Мисли, карта, перо и мастило
све се даљи једно од другог."

Запажање о нескладу између мисли и пера писац је изразио више пута у разним приликама, јер му се тај проблем стално јављао (2, 328, 350).

Његове груди распињале су општенародне бриге, али не личне и породичне, а било је разлога и за такве. Осјећао је, мислио и гледао далеко и широко, јер је био идеолог и савјест народа.

Марко је био слободоуман човјек и мислилац, што је била ријетка појава у Црној Гори у којој је власт често "дисциплиновала" немирне, бунтовне духове и обрачунавала се с њима. Непроцјењив је допринос духовном развоју и успону Марка Миљанова који је остварио у књажевој служби на Цетињу. Оцаклија, простор "под бријестом" и цетињске кафане биле су "трибине" на којима су многобројни сусрети и разговори били права школа за веома бистрог младог Куча. Цетиње је било привлачно средиште у које су долазили домаћи и страни емисари, дипломати, политичари, писци, путници. Многи разговори у којима је учествовао ширили су његове духовне хоризонте. Каснији сукоби са књазом не би требало да потамне пишчев развитак и сазријевање у културоном, историјском, патриотском погледу које је остварио на Цетињу. И заслуге књаза Николе за Марков развитак су огромне. У тој средини израстао је у усменог приповједача, мислиоца и великог Србина. Слушао је причања других, знаменитих људи, и њега су радо слушали и његове приче казивали другима или обрађивали у књижевним дјелима Лаза Костић, Симо Матавуљ, Љубомир Ненадовић и др. С друге стране, у разговору са књижевницима Марко се могао обавијестити о писању, од идеје до готовог текста. Он је то усвојио поједностављено, колико му је било потребно за његов рад.

Само личност изузетног карактера и необичног животног пута, као што је био Марко Миљанов, могла је да достигне такве домете. За макар дјелимично разумијевање његове природе потребно је сагледати његов необичан животни пут.

Као дијете чувао је своје сиротињско стадо, али кратко, рано је узео учешћа у борби против једне турске војске на територији Куча и

убрзо је постао хајдук. Замијенио је пасивни, монотони и безопасни чобански посао ризичним и узбудљивим хајдучким "занатом" у коме треба брзо мислити, и још брже дјеловати, довијати се и суочавати са туђом и својом смрћу. Све је то радио ради остварења основне идеје - борбе за ослобођење свога народа од турског ропства. Хајдуковао је у дружини Јоша Рашовића око Подгорице и у граничним областима према албанским племенима. Ови одважни момци истакли су се у локалним окршајима, па их је књаз Данило примио за перјанике.

Учеће у служби на Цетињу смјењивало се са хајдучким акцијама. Године хајдуковања, као једна етапа његовог живота, нијесу довољно проучене са становишта утицаја на фомирање његовога карактера и обогаћивање његових искустава о тој страни живота. У спису о хајдучким борбама Рака Ђурића и Илије Куча Марко је приказао и свој хајдучки живот, своје мисли, осјећања, идеје и наде док се борио против турских и арбанашких насилника.

У томе времену одиграла се злогласна црногорска похара Куча (1856) која је оставила поразне посљедице на племе и на Маркову личност, али није познато гдје се он тих дана налазио. Касније, као писац указао је на бруталности црногорске војске, а нарочито њене команде која је извршила насиље над немоћним особама. Писац не може много ван тога да уради.

У Кучима је дуго постојала подијељеност главара и народа у односу на Цетиње и Скадар. Срџбу Цетиња изазвало је 12 главара који су се залагали за сарадњу са Турцима због отворених пазара. То је био један од узрока похаре и лошег гласа о овоме племену у Црној Гори, што је имало одјека у староцрногорским народним пјесмама.

Давно је речено да што је било биће, и да ништа ново нема под сунцем. Марко прича као су Дрекаловићи, у вријеме похаре, били омрзнути међу околним племенима, а нарочито у Црној Гори, па је са Цетиња наређено да се нико не смије женити од њих, чак да сваки Црногорац и Брђанин може отјерати вјеначну жену са којом има дјеце ако је од Дрекаловића! Марко се чуди таквом суровом односу као нечему невиђеном и незаслуженом. То подсећа данашње нараштаје на сатанизацију српскога народа у овом времену.

Турска посада на Медуну, у непосредној близини Маркове родитељске куће, у великој мјери утицала је на живот села и племена. Турци су се угнијездиле у старој тврђави, на доминантном вису, и држали су територију према Подгорици куда су војници из тврђаве свакодневно пролазили. Марко није могао да живи у близини турског гарнизона, па се 1861. преселио са породицом у манастир Дугу. Код себе је примио легендарног хајдука Илију Куча. У тој средини имао је користи за каснији књижевни рад, хајдук му је причао своје борбене доживљаје на Косову и Метохији, а у манастиру је пратио вјерски живот народа. Медун је касно ослобођен од Турака, чак послје Никшића (1877).

Насупрот турском гарнизону, у Кучима није било православног средишта - манастира, као у другим нашим племенима, одакле би се шириле вјерске и народне идеје и поруке. Некада је племе имало манастир

на Саставцима Мале ријеке и Мораче, на ивици племенске територије. Али је црвка пренесена, камен по камен, у Дугу, на територију Братоножића. У манастиру је некада служио игуман Григорије Дрекаловић, кога Марко спомиње као великог познаваоца традиције племена и народа.

Због тога у Кучима дуго није било услова за ширење и стицање писмености, па су људи велике природне бистрине и способности, као Марко Миљанов и неке раније војводе и паметари, били неписмени веома дуго, или до краја живота.

Многе Маркове приче и примјери чојства и јунаштва имају асоцијативно значење, снажно подсјећају на савремена збивања у нашој земљи.

Марко прича да је у једном периоду историје Куча "обрнуо свратак", за шта су "криви највише главари а и мијешања са стране, којијема је била намјера да заваде и закрве братства у Куче, што су и успјели и часа је пошљедица, те су Турци подигли град на Медуну" (1, 282),

Свратак племена, о коме писац говори, подсјећа на савремено страдање српског народа, што су такође подстакли странци. Са сатанизацијом Куча, до које је дошло после похаре, слична је савремена демонизација српског народа у Европи и свијету.

"Ја не знам је ли ће било да се противу једног народа виче тако ускуп... Ово је божа неправда какве није падало на друге народе" (1, 283).

Неке пишчеве приче из давних времена врло су актуелне у наше немирно и превртљиво доба. У томе погледу карактеристичан је 28. примјер чојства и јунаштва у коме се говори о удаји кћери војводе Радоње Петровића помоћу мегдана! За њену руку јавила су се четири просца: Куч, Братоножић, Пипер и Турчин из Спужа.

Али до непредвиђеног тока догађаја дошло је када је кучки мегданција увриједио Братоножића, и овај га је намах убио. Након тога, Кучи су скупно напали Братоножиће, потиснули их на њихову територију и појекли им 16 глава! Гинули су и Кучи, али су се у "трофеје" рачунале појечене главе!

У једном тренутку кучки јунак Ново Попов викнуо је закрвљеним племеницима: "Ко је Куч и Братоножић, поведе им Турчин ђевојку... за мном на старога крвника!"

Ово је један од преломних и узвишених тренутака, не само у овој причи. Његов трајни значај је у томе што су ови прости људи, сељаци, особито Братоножићи, схватили ко је главни, општи, вјековни непријатељ, а ко локални, поврмени противник који се, на тренутак, може занемарити.

Нагло измирење сукобљених сусједа и њихов заједнички напад на историјског непријатеља представља велику поуку генерацијама када се нађу у дилеми између личних и општих интереса. Актуелност приче је у томе што задовољава сталну потребу за разликовањем важних и споредних циљева и појава у животу народа и појединца. Прича показује како људи треба да потисну лична осјећања, страсти и интересе зарад општих, народних.

Марко је за себе одредио дистанцу између личног и општег, чувена је његова изјава да може опростити сваку личну увреду, али не увреду српском народу (2, 324).

Други примјер (60), који такође има трајно значење и актуелност, односи се на приврженост свјесних људи својој вјери и цркви. Кучки хајдук, који је учинио много зла Турцима, пао је у руке гусињском бегу Шабанагићу. Бег је понудио хајдуку да прими турску вјеру па да га спасе смрти. Куч је одговорио: "Није мене спасеније у турску вјеру, него у турску сабљу и ришћанску вјеру". Овај прости човјек изговорио је кључну "формулу" за опстанак српског народас, јер ако се напусти "српска вјера", напушта се народна заједница и прелази у њене непријатеље. То је добро знао Марко Миљанов.

Ослобођење српског народа од Турака била је велика опсесија Марка Миљанова. Турска је имала судбоносну улогу у његовом животу, борби, централно мјесто у стварним и измишљеним разговорима са пријатељима. У спису *Писмо Пеку Павловићу* Турска је била главна тема разговора војводе и сердара, а слобода нашега народа њихова највећа брига. Рефрен њихове приче могао би се изразити: Турска је уништила и разорила нашу "дивну царевину", треба је истјерати и државу обновити.

У "историји Куча", како Марко назива своје најобимније дјело, писац говори о почецима укорјењивања ислама у племену и о сузбијању те појаве. У ранијим временима, у Кучима се јављају потурчењаци, као породица Ђурђевић, који су угрожавали јединство народа, без обзира на то колико су први муслимани били солидарни са православном браћом у одбрани племена. У књизи војвода спомиње "супоништво" Дрекала са подгоричким овчарима, када су Клименти убили Дрекала и турског чобанина и плијенили им овце. Процес исламизације племена, у ранијим временима, узео је маха, али је заустављен, остали су његови трагови по периферији племена. И Кучи су дуго времена морали да се боре за јединство како би се племе "саставило" (Кучи са Кучком Крајином), и постало јединствено.

Марко је сматрао да се држава не може обновити док се Турска не повуче са освојених простора. Бринуио је за ослобођење и уједињење Бугарске (са Румелијом), као и за друге словенске и православне земље. Али је највише патио због страдања српског народа под Турцима. О томе каже да "ни тужет не умијем за ране одавно мученога српскога народа које су и земљи дотужиле" (2, 328).

На крајњим половима његовога видокруга су прошлост и садашњост, "дивна царевина" и дремљива садашњица, народ и сила, слобода и ропство, мале земље и велики освајачи.

У војводиним текстовима сила је појам који повезује за велике непријатељске земље, као "сила нечастива", "злоћом надувена", "мрска", "грешна", "богозаборавна" која гуши народ, просипа праведну крв. Силом се служе моћници на власти који народу одузимају слободу и право, прогоне истакнуте и заслужене људе. Од страних личности као оличење моћи и зла Марко именује Бизмарка који са султаном гуши тежње нашега народа за слободом и јединством (5, 199).

Сила насрће на мале народе који теже слободи и независности. Сила се неминовно сукобљава са народом и његовим најбољим синовима. Сматрао је да ће сила пропасти, о њеном поразу написао је читаву пјесму у којој каже:

Свакоме ће казат сила сама -
зла ју пропаст чекају и тама (2, 236).

Писац је сматрао да против поробљивача нема другог средства осим борбе, праведне, поштене, херојске, упорне и беспоштедне. Он истиче да је дужност човјека да се бори против насиља, у томе духу родитељи треба да васпитавају потомство да се не плаши силе, да је мрзи и да се бори против ње. Велики примјери борбе против силе у прошлости су "Борбе и Србија", а у Марковом времену херцеговачки устаници (5, 199).

Марко је био одушевљен Карађорђевим устанком који је, по његовим ријечима, задао страшан ударац турској царевини од кога се разбољела. Ту идеју је изложио у развизијеној слици у једној реченици која садржи глобални програм ислама: "Но раја липовијем крстом удари по царевини, с којом затупи остри челик турскога мача који се бјеше наострио да пожње велике краљевине, да и' падишах својој царевини присвоји и да цио свијет ново сунце огрије и да бидне један цар на земљи, а један бог на небо" (1, 435).

То значи да је "шумадинска раја" под Карађорђевим вођством омела турску царевину да освари доминацију ислама у свијету. Тако Марко Првом устанку даје свјетскоисторијски значај.

Марко Миљанов сматра да су Турци највећи српски непријатељи и сваки поступак Србина, појединца и заједнице, оцјењивао је у зависности од тога да ли тиме користи српском народу и штети турској власти и држави. Тако црногорску похару Куча (1856) оцјењује као наш "изгуб", а турски добитак (1, 418). На једном мјесту за Турке каже да су "наши заклетки крвници, и више но крвници" (1, 430).

Војвода је писао о једној необичној теми. Када је Турско Царство преживљавало кризу приликом увођења реформи, у држави су владали везири и паше из "туђије милета". Турци старинскога карактера доживљавали су ове реформе као пропаст своје државе и вјере и као успон "српских књажевина" (Црне Горе и Србије). Писац је са оваквим Турцима старога кова разговарао и слушао њихове јуначке пјесме уз гусле и тамбуре о српским устаницима и јунацима. Раније су Турци у својим пјесмама српске и турске мегдане приказивали у корист турских јунака, а у посљедње вријеме признавали су Србима јунаштво (1, 434). Кад су му Турци причали о подвизима српских јунака против турских зулумаћара био је поносан на српске јунаке и њихова јунаштва, па је осјећао понос што је Србин ("те ми бјеше милије е сам Србин"), (1, 433).

Насупрот турској сили, до неслућених размјера развила се борбеност и пожртвовање народа, не само мушкараца него и жена. Можда је најизразитији примјер очајничке борбености у Марковим дјелима по-

ступак кучке жене у пећини Мале ријеке, на високој литици, у вријеме турске похаре Куча (1774). Жена из пећине, у којој је било пуно нејачи и рањеника, ударила је Турчина "с колијевком и дјететом у главу, те се преврнуоу и пануо вр' другога, а други вр' трећега... да се пошлије није могло бројити колико и' се урвало доље" (1, 146).

У свијести читаоца јаља се мисао какве су се муње укрстиле у жениној глави када је видјела на ивици пећине како се помаља глава Турчина. И није имала времена да извади дијете из колијевке. У магновању је учинила оно што је болно, али нужно и спасоносно, за све.

Писац је сматрао да живјети значи борити се за слободу свога народа, без тога живот је сматрао празним и некорисним. За њега је прошлост била жива компонента народне свијести о правима и дужностима човјека и народа. Човјек не може да буде свјестан права народа ако заборави његову "вјековну мученичку прошлост" која поставља захтјеве појединцима и читавом народу. Срећан је онај човјек који може да одужи свој дуг свијетлим дјелима за народ. Прошлост је пуна узора, примјера за памћење - позитивних и негативних, и служи као путоказ савременицима и новим генерацијама.

Маркова основна преокупација била је ослобођење српскога народа и обнова старе српске државе. У томе је видио највећу срећу свога рода и живота, а највећа рана му је била домаћа мржња и неслога. Сматрао је да се зло у човјеку налази од искона, да је оно у његовој природи. Израз те људске неравнотеже, поремећености су мржња и неслога, које у српском народу имају дубоке коријене. "Оволико брацко мрзило велико би царство упропастило, а нека ли разграбјено спрство" (2, 331). Мржња је обољење народног организма, стара болест наше државе и великаша, која омета вољу и смањује способност народа да оствари јединство и да ступи у акцију.

У својој дугој историји наш народ имао је против себе моћне непријатеље, али су му велики злотвори били домаћа мржња и неслога. Тако је у пишчево вријеме икрсавало ривалство међу кучким главарима, а на крупном плану између црногорског књаза и србијанског краља. Уски и лични интереси потхрањују мржњу и неслогу. Писац је говорио о непријатељству међу владарским кућама, као о великом злу које омета напредак народа. Због тога оптужује обојицу владара:

Књаз и краљ се брацки не гледају,
не знам право чија је кривица,
може да су криви обојица (5, 196).

Стиховима о неслози међу српским владарима Марко у наставку даје објашњење да им у томе помажу "трговци", "припузи", "куга домаћа":

да с' удворе браћу завађају,
до вишега чина дако дођу,
али, ками, што више оглођу (2, 339).

Ово су мотиви понашања и дјеловања камариле, људи блиских власти, без патриотских осјећања, који се боре да приграбе што више власти и користи. Писац им је дао разне негативне атрибуте да нагласи и изрази њихов карактер, разноврсност, бројност у друштву.

Писац је више гњеван на домаће изроде него на спољне непријатеље, па каже да се српски народ "мучи од домаће куге ништа мање но крвничке сабје" (2, 344). Израз *куџа* показује пишчеву критику те појаве и те врсте људи.

Марко Миљанов је оцртао тип човјека којему не би требало дати власт. "Од онога који никако не може без старешинства никакој се срећи... не надај! Смео се о себе... Не ваља грабација лакоми да заповиједа и господарскоме ћефу угађе. Побожно срце ваља да заповиједа, који је измеђер народу" (2, 333). На другом мјесту принцип је сажео у стих:

Не робоват сласти и слабости (2, 339).

Љествицама власти пењу се бржи, спретнији и безобзирнији, они се на власти још више изопаче и однароде. Зато су властодршци, по Марковим ријечима, често негативни, надмени и "заборавни" за потребе народа. У ППП критикује себичност управљача и пасивност народа (5, 199).

Писац је мислио да од управљача и властодржаца потичу многа зла која се преносе на народ, што се и сада, на крају миленијума, испољава међу дјеловима нашега народа. У томе су Маркова схватања узрока пропасти старе српске државе слична Његошевим. Сматрао је да из народа треба уклонити ту "живину" да би се успјешно радило на великим задацима (5, 191).

На основу историјског искуства писац вјерује у снагу и отпорност нашега народа, при том полази од косовског боја и јунаштва српских витезова. Каже да "сила азијатска не мога учинет да српски народ своје заборави, но пјева, крсно име слави, а ни пушком гађат није заборавио" (1, 431). То значи да народ у пјесмама и причама памти и преноси своју традицију, спомиње своје владаре, хероје и духовнике, а повремено ступа у борбу против насиља. Карађорђевог устанак на Турке за њега је био велики доказ да род посједује "неустрашив дух" који често одговара "силом на силу", па је "ударац шумадинске раје разболио царевину" (1, 431). Тим поводом писац изговара оду српском народу. "Еј, јуначки српски народе, ти послје онолико вјечитије мука и мртвога сна показашто у тебе спава. У тебе се пробуди лафско срце, те показа онаквој сили, онаквијем оружјем, да нема силе у силу љуцку којој српско прегнуће главе доћ не може" (1, 435).

Овај запис асоцира на Његошеве стихове у којима је војвода нашао подстицај за свој коментар: о племену које "сном мртвијем спава" ("послије... мртвога сна показа што у тебе спава").

Више пута је писао да "има неколико милијуна Срба који су разбачени по туђије царевина и држава, очекујући једа ђе кога свога..." (1, 418). О милионима разједињених и покорених Срба пјевао је и књаз Никола у почецима драме о Хусеин-бегу Градашчевићу:

Нас ће Срба, кад се састанемо,
бити близу седам милијуна;
јачи ћемо бити и здружени
да се на дом никог не бојимо.

Оба писца истичу јединство Срба као основни услов за одбрану од агресора, што је стара идеја и тежња нашега народа.

Марко наставља мисао о потлаченим Србима у туђим државама, и каже да су се "та' велики број душа у далеки туђи свијет обрадовали кад су чули да има неђе у српску земљу... српски господар који влада и о српству ради" (1, 419)

Писац не велича читав српски народ, он издваја онај дио који је свјестан историјски и национално, а има памћење и душу, то је "народ који умије боловат за косовске ране и погажено право и свој подјармњени народ и све друге изгубе ће су се Србину догодиле..." (1, 397). Марко зна да је народ мјешовита маса, да у њему има и врло негативних састојака, па је говорио о разним изопачењима које наносе штету народу у цјелини.

Глобално гледано, у народу је видио акумулацију мудрости, памћење, историје, морала, народ је праведни судија који размишља и пресуђује о људима и догађајима, о познатим личностима чије поступке анализује и поређује. Када је војвода Мирко, у вријеме похаре Куча, оскрнавио и крвљу залио кућу у којој је преноћио, народ је примијетио да ни турске паше, када су палиле побуњена села и крајеве, нијесу штету чинили кући у којој су преноћили. Писац каже да народ посједује много знања и мудрости, тако да ћеш у разговору са простим људима "чут и виђет нешто... што нијеси јучен знао". Писац даље говори да се код нашег народа "све честито... може нај, ијако му је чешће пута брза пресуда" (1, 396).

Истина је један од основних моралних принципа у животу нашега народа и Марка Миљанова. То је, по његовом мишљењу, битан елемент на коме се заснивају односи међу људима и народима. Војвода пише да српски народ "неће испрве послушат и вјероват" ријечима свога вође јер је "убјен неистином, која му је усађена до дна душе" (1, 396). У томе духу говори да је "наш народ за чистом истином готов... сваку мuku поднијет и живот жртвоват... Али... треба му напунит срце и душу истине у коју се не може виђет придавка..." (1, 396).

У вези са овом темом писац је изрекао врло актуелне мисли и констатације које се односе и на садашње вријеме у коме је ширење лажи постало општа појава. Читава "индустрија" производи лажи за потребе влада и савеза држава. Како бројни тимови стручњака обмањују милионе гледалаца и читалаца увјерили смо се у вријеме напада НАТО-алијансе на нашу земљу. Критика ове "индустрије лажи" такође је гласна, али немоћна.

Писац је говорио и о "слепилу простога народа" који што чује у то вјерује, али је та појава врло изражена и у другим врло развијеним народима. По његовом мишљењу, власт и народ су у антагонистичком односу (5, 198).

Дакле, у цјелини гледано, народ има мане и ограничености, није свјестан своје моћи, својих циљева и задатака. Из свога моћнога крила даје јунаке и кукавице, родољубе и издајнике, ове друге у све већем броју (5, 198). По пишчевој оцјени, народ је троми цин који "задовијек жмури". Неактиван је када нема вође и господара, а сам не умије да их избере, него подноси оне који му се наметну" (5, 199).

Марко спомине и гори дио народа, онај који врши злочине, а њих "чине безбожници кои се наоде у сваки свијет и народ". Међу најгоре отпаднике писац убраја издајнике које налази и у своме племену. Каже да су Турци, у великим нападима, плаћали поједине Куче да разбију јединство племена. При опису турске похаре Куча Марко прича да су Турци прво опколили племе са свих страна и помоћу унутрашње издаје стезали обруч и вршили притисак да им се свако преда без отпора. Ушанчени Дрекаловићи борили су се без имало колебања "док су и' опколиле и друге војске, које су предводили вјешти издајници, кудијен ће им мањи ризик бит, а наши боље гинут" (3, 163).

Ова слика страдања Куча јако подсјећа на разарање наше земље.

Пишчева запажања о разним дијеловима нашега народа говоре о богатој реалистичкој слици у историји Куча коју је војвода изложио у своме дјелу.

Марко Миљанов се често сукобљавао са људима из књажеве околине, са улицима при двору које назива "припузима". Они су га оптуживали да не ради за државу него за племе или за Србију. Оспоравали су му заслуге у борбама. Познавао је ту врсту људи, био је свјестан њиховог негативног утицаја на владара и на његов однос према другим српским вођама, знао је посљедице њиховог штеточинства за читав народ. Карактерисао их је најоштријим ријечима, приказивао их је као "потрпезне кучке". Њихов главни циљ био је лична корист, "високе столице и дубоке, дугачкога дршка ожице". Дакле, главарска фотела и пун тањир били су им главни циљеви (1, 437). Називао их је "трговцима чашћу и домовином... Такви се веселе кад ми страдамо... Они... говоре народу: Виђите жртве српскога народа ће липсају од глади, а неће јачему да се покоре!" (2, 330).

По пишчевим ријечима, владари су окружени лошим људима, "варалицама" које приказује у најгорем свјетлу. Такав створ, "опруженога репа, квасније уши, пузи од једне до друге династије да му се што бачи, ал' до чина дође, али, ками, што више оглође" (1, 437). У истом тону писац описује међудинастичке активности "припуза" који облијећу око дворова, плету интриге и шире лажи. "Бјеж, Србо, код Обреновића, а лај на Карађорђевића, а иккрај Карађорђевића лај на Обреновића, па трч' код Петровића, па лај на оне оба, и кажи који је од којега бољи. То тражи ти, лизо српска, а господар ће се српству показат који је најбољи и нећете и' све претећ да и' побијете ка Данила и ка Михаила" (1, 437).

Војвода је увидио да на живот народа владар има огроман утицај, зато је много размишљао и писао о српским династијама и владарима, о њиховом међусобном трвењу и себичности, о ограничености у рјешава-

њу великих народних тежњи. Видио је да је њихово ривалство погубно за народ и за будућу заједничку државу.

Скицирао је тип владара каквог је замишљао који би се одрекао личних интереса зарад општих народних интереса, али то је био само његов сан који није постојао у стварности. Представници сукобљених династија борли су се за круну уједињеног народа до краја и свим средствима.

О теми круне војвода је писао имајући у виду крунисане главе у српској историји, разврстао је круне на разне степене, од узвишене до себичен. Узимао је за примјере оне личности из историје које су се одрекле престола у корист народа. Поручивао је савременим претендентима на уједињени српски престо који угрожавају слободу и јединство народа: "Могни без оне круне без које је и Свети Сава могао".

Захтијевао је и очекивао да се владар као појединац одрекне личних захтјева и прохтјева у интересу народа. Срећан је онај српски владар, по Марковим ријечима, који може велика "добра учињет своме роду", он треба да благодари Богу што је то њему на дио дошло да учини велику корист народу. Одушевљено, са патриотског становишта, говори о најскупљој круни: "Зар има љепшега али вишега блага код Бога али код људи, но жртвом постат за оволико одавно мученога српскога народа, којему се вјекови мучења као године бројити могу" (1, 428).

У овоме дијалогу са замишљеним саговорником писац мијења тачке гледишта, узима историјску перспективу, пролазност времена, а трајност узвишеног чина и поступка у корист "одавно мученога српског народа". Он проширује оквири радње, спомиње догађаје "још од прије Риста", па каже: "Прездри, Србине, ова два-три дана краткога и варљивога живота, не пропушти добру прилику, кајаћеш се послје кад те стигну. Виђи, ако је корист народу и части у ову круну, узми ју. Ако није користи једноме и другоме, бачи ју. Нека је други узме. Имади снаге, могни то ласно учињет... Не остани дужан пред Богом и људима, домовини и части кад ти је овако запало да мало за веље промијениш (1, 429).

Као што се осврће на далека времена у прошлости, он баца поглед у будућност. Сматра да ће велика самоодрицања која препоручује, ако их владар прихвати, остати као свијетли примјери за нараштаје. "Јер ће се на тебе угледат, по тебе управљат наше потомство, додават једно другоме с паса на пас и с кољена на кољено. Твој ће бесмртни примјер управјат српском круном. Над њом ће твоја сјенка ширити крила и отварати очи Србинове, да умије виђет што му ваља и не ваља" чинити (1, 429).

Марка Миљанова није напуштала завјетна мисао о будућности, не само Куча, брдских племена и Црне Горе, него читавог српског народа - видио их је уједињене у обновљеној српској држави. То је био сан многих генерација, читавог народа, што је нашло израза у народним пјесмама и умјетничкој књижевности. Та идеја је у основи књажеве пјесме о повратку у Призрен (Онамо, онамо) коју је инспирисао један Марков надахнути говор о правцу ослободилачке акције Црне Горе према Старој Србији. Писац спомиње као подстицај "аманет својије ђедова кога ти с присутном крвљу добише и тебе на аманет оставише" (1, 430).

Он сматра да је сада, при крају вијека, тренутак који смо чекали стољећима, да се оствари стари аманет о борби за слободу и јединство. "Све ти је готово до саме слоге твоје домовине. Само ју слога ствара... док сви не запјевамо пјесму о слоги и јединству српскоме... Сваки Србин... треба да мисли... о слободи и јединству нашега народа" (1, 320, 321). Марко је мислио о српској држави и када је био далеко од ње. Идеја о уједињеној држави "кувала се" у народу, а нарочито у главама првака, веома дуго, а манифестовала се на различите начине. Један њен облик садржи реченица Марка Миљанова коју је изговорио последије путовања, у књажевној пратњи, по Италији и Аустрији. "Виђосмо Рим и Беч, цара аустринскога и рускога, али не виђосмо Призрен" (4, 114). Он је гледао царске палате и дворове, гледао је живе царе, али је мислио на своју поробљену царску престоницу! И био је болетан за њом.

Стари војвода је имао цјеловиту визију поступка како се може створити уједињена држава договором српских владара око круне, чиме би се стекла "веља и божанствена слава" (1, 430).

О круни је испјевао читаву пјесму, али о круни узвишеној, која користи народу. Њу квалификује бројним атрибутима, савјетује претендента на престо да узме "часну, богодану и богом поштовану, благословљену, величанствену, никад непотамјелу круну коју ти би Српство и чоечанство честитало и благословило и шњом се дичило" (1, 429).

Уживио се у осјећања српског владара који би одрицањем могао да оствари јединство народа. "Ах, до помаме несвјесне дођем чудећи се што ти је очи заслијепило да не умијеш узети најскупље благо на свијет које ти је јефтино запало" (1, 430). Владару који би се одважио да се одрече престола у корист другог који има више услова да народ уједини и сложи, захвална би била покољења, величала би га историја, опјевала поезија и славио народ.

Писац стално има на уму јединство народа као најважнији циљ од кога зависе други. "Виђи која ти круна народ срећи, ту тражи и не граби се за ону која цијепа Српство на комате" (1, 431). И овдје писац има у виду Његошеву идеју изражену у познатом стиху о несложним српским великашима. Војвода се поново пита "зар наше јуначке династије нијесу cadre српском народу родит барем једнога са срцем несребична сина, који је славољубив за српски народ, а не за свој високи ћеф"! (1, 432).

Писац сматра да српски владар треба да буде "господар и слуга", да свим бићем ради на остварењу народних циљева, да се жртвује за покрет народа, а ако постане сметња тим идеалима, да се сам уклони с пута напретка.

Стиче се утисак да војвода има на уму првенствено књаза Николу и да прижељкује његову жртву као што је књаз у младости говорио да ће бити стражар пред шатором српског краља, само да се држава обнови. Слично се изражавао његов претходник књаз Данило.

Полазећи од етичког, патриотског становишта, војвода је разматрао питање материјлане надокнаде за вршење власти. Видио је да је власт тијесно повезана са новцем, што је у наше вријеме добило чудовишне размјере. Ту појаву уочио је и описао у своме племену. "Прве војво-

де, од Дрекала до Перуте, нијесу били господари народу, но слуге без плате и учитељи народни. Ниђе се не може опазити да је војвода Дрекаловића узео паре од народа за свој труд и трошак, осим ако су му друге државе што давале, као Лалу што је одила плата од Млетака, или поменим војводама Петровића што су давали руски цареве и царице у име плате. Но по свему се види да су они те паре за народ употребљавали, а не сами трошили, јер су истијема парама цркве начињали у Куче" (1, 282). "Али доцнији главари, као Брацан (Ивановић - Ј.Ч.) с дружином, не угледа се на прве, но... почеше примат дарове и мита од Турака и нађедоше себе црно име код свога народа" (1, 283).

На малом простору свога племена писац указује на уздржаност првих војвода у трошењу туђега новца и на подмитљивост и поткупљивост каснијих правака који су примали мито од Турака.

Марко Миљанов је знао из наше историје и савремености утицај туђина на наш народ, не само у ратовима, него и у мирним временима. О томе Марко излаже своје погледе: "Ко не умије сам, он сваку срећу у туђина тражи, па сваку несрећу нађе..." Затим закључује: "Нећемо туђина за учитеља, нако за пријатеља... Ваља се на себе надат" (1, 331/2). То је искуство које је наш народ у прошлости, а нарочито у нашем времену осјетио на својој кожи, и сада осјећа. Ова идеја је на линији војводина патриотизма, његове страсне жеље да се наш народ окупи у уређену слободну државу.

Марко Миљанов сматра да вођа, ако је прави, са народом чини јединство без којег се не могу остварити народни завјети и идеали. Имао је претежно позитивно, чак узвишено мишљење о народу, али није о династијама и владарима, осим изузетака. Говорио је да је "српски народ раскинуо ланце робства из најдубље таме кад је своје вође пред собом видио" (2, 332).

Марко Миљанов је био дуго времена близак цетињском двору, посјећивао је и београдски. Познавао је савремене владаре и о њима размишљао и са пријатељима разговарао. Страсно је желио да се један одважи и учини историјски корак ка јединству народа. Имао је развијено осјећање пролазности времена и краткоће човјекова живота ако није испуњен радом и борбом за опште добро. Ту општесрпску свијест вјероватно је учврстио у сусретима са својим пријатељима сличних искустава и погледа. А познато је да се дружио са многим истакнутим личностима, родољубима, писцима, историчарима, политичарима. Зрачио је у друштвима у којима се кретао својим узвишеним идејама о судбини народа и обнови државе. Београдски и војвођански интелектуалци били су одушевљени његовим мислима и ријечима. То су неки забиљежили у својим списима и сјећањима.

*
* * *

У разним временима дјела Марка Миљанова различито су прихватана у јавности, у кризним периодима пажњу су привлачили хумани поступци Маркових ликова, био је на цијени њихов алтруизам, залагање

за угрожене, беспомоћне, ријечју, морални аспект људске активности и солидарности.

У доба социјализма потискивано је Марково и народно српство у свим видовима његовога испољавања. Нијесу спомињане војводине мисли и идеје које су се односиле на српски народ, о писцу се говорило као да их није било. У сличној ситуацији били су и други старији црногорски писци, у првом реду Његош о коме се водила највећа расправа у вези са обрадом енциклопедијске јединице. Марко Миљанов је у томе времену био искључен из српског књижевног контекста, и враћен у уски црногорски у који се за живота "без остатка" није уклапао својим погледима и националним осјећањима. Званично је третиран као црногорски и југословенски писац, "прескочено" је оно што је била његова основна припадност.

Слободније и свестраније приказивање Маркове личности и дјела настало је након нестанка идеолошке стеге. ЦАНУ је организовала израду критичког издања дјела Марка Миљанова које је било потпуније него ранија, донијело је текстове аутобиографског карактера. Академија је организовала научни скуп. Више од деценије одржавана је манифестација "Дани Марка Миљанова" у организацији КПЗ Подгорице у којој је узео учешћа већи број научника који су написали мноштво научних радова. Ова манифестација дала је огроман допринос проучавању и популарисању писца на српском језичком простору.

Jovan ČAĐENović, Ph.D.

MARKO MILJANOV AND OUR TIMES

The Summary

In his narrative works regarding the life in Kuči and the other tribes, Marko Miljanov had described various subjects. He had made sketches of strong characters, through which he had showed the conflicts between freedom and slavery, patriotism and betrayal, philanthropy and servitude, sacrifice for faith and conversion, which all remind us to the circumstances that our people face at the end of the century.

Some of manuscripts written by *voivoda*, as he was nicknamed, were discovered very late (in 1971). They are of autobiographic content, containing memories of the author's conversation with his friends and describing his relations with the leaders of Montenegro, as well as their wishes. Text under the title *Letter to Peko Pavlović* is dedicated to Marko's friendship and conversations with Peko Pavlović and Jole Piletić. One other text written by *voivoda* contains a very sharp critique of the anonymous Serb ("Odobriković" and "Čestitković", *Yesmen* and *Laudators* as the satirical expressions) who had congratulated the prince Danilo "victory in Kuče" (1856). The same kind of text is the letter written to the prince Nikola, in which Marko had relieved the ruler's bad will expressed against him. In those texts, the writer had expressed his views regarding the traditional intention of the Serbian people to gain freedom and unity, as well as the obstacles put to that aim by the opposed dynasties and foreign interests.